

УДК 355

*Друкується за рішенням вченої ради
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
Протокол № 1 від 9 вересня 2013 р.*

Редакційна колегія: В. Я. Білоцерківський – д-р іст. наук, проф.; С. В. Бережна – д-р. філос. наук, проф.; А. В. Губа – д-р. пед. наук, проф.; О.В. Дьякова. – канд. іст. наук, доц.; Т. І. Пікалова – канд. іст. наук, доц.; М.І. Калашніков

**Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни :
Матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 20-21 вересня 2013 р.).
– Харків : Колегіум, 2013. – 300 с.**

ISBN 978-966-8604-90-4

Збірник матеріалів присвячено 70-річчю визволення Харківської області від німецьких загарбників. У збірнику зібрані статті провідних науковців України, Росії, Молдови, Узбекистану, Ізраїлю, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, краєзнавців, студентів та школярів. У статтях висвітлюються теоретико-методологічні, історіографічні, методичні проблеми історії Великої Вітчизняної війни регіонального характеру.

Збірник розрахований на науковців, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, студентів, школярів, краєзнавців.

Позиція редакції може не збігатися з думками авторів. Статті друкуються за авторської редакцією. За достовірність викладеного матеріалу відповідальність несе автор.

ISBN 978-966-8604-90-4

© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2013.
© Автори статей, 2013.

БУЛАЦЕЛІВСЬКА ТА ВОЛОХОЯРСЬКА НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (листопад – грудень 1941 р.)

Стаття присвячена маловідомих наступальним операціям Червоної армії на початковому етапі Великої Вітчизняної війни. Розглядаються причини, хід та наслідки Булацелівської та Волохоярської військових операцій.

Ключові слова: армія, Південно-Західний фронт, Булацелівка, Червона армія, наступ.

Статья посвящена малоизвестным наступательным операциям Красной армии на начальном этапе Великой Отечественной войны. Рассматриваются причины, ход и последствия Булацеловской и Волохоярской войсковых операций.

Ключевые слова: армия, Юго-Западный фронт, Булацеловка, Красная армия, наступление.

The article is dedicated to little-known offensive of the Red Army on the initial stage of the Great Patriotic War. Reasons, stroke and repercussions of Bulatselovskaya and Volokhoyarskaya military operations are examined.

Key words: army, South – West front, Bulatselovka, the Red Army, offensive.

Протягом листопада – грудня 1941 р. війська Південно-Західного фронту провели низку локальних наступальних операцій, таких як Слов'янська, Булацелівська та Волохоярська, останні дві силами 38-ї армії.

Актуальність. Дана тема не привернула уваги дослідників і отримала лише поверхневе висвітлення в літературі. Все це надає актуальності нашій роботі.

Останні публікації та дослідження. Аналіз історіографії свідчить про те, що дана тема не була широкого поширення серед дослідників Другої світової війни. Не знайшла вона відображення і в мемуарній літературі [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Так, наприклад, генерал армії С. М. Штеменко про наступальні операції Червоної армії взимку 1941 – 1942 рр. пише наступне: «Хід і результат нашого побідоносного контрнаступу взимку 1941/42 року описано досить докладно, і нема потреби ще раз повертатися до цього»[9, С. 46 – 47]. Хоча слід віддати належне автору, він згадав найкрупніші серед них: Московську, Ростовську та Тихвінську.

Доволі скупі відомості про наступ частин 38-ї армії Південно-Західного фронту в листопаді 1941-го дають нам спогади генерала М. Попеля, який на той час займав посаду члена Військової ради вищезгаданої армії [9, С. 291 – 293]. В колективній роботі, що побачила світ у 1974 р., «В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945» наступальні операції кінця 1941 р. показані поверхнево, дуже багато уваги автори приділили ідеологічній складовій, а саме – керівній ролі ВКП (б) в розгромі німецьких військ

[10, С. 79 – 87]. Коротке згадування про Булацелівську наступальну операцію ми можемо знайти в роботі харківських дослідників В. К. Вохмяніна та О. І. Підпригори [11, С. 141].

Метою статті є намагання показати причини, хід та наслідки Булацелівської та Волохоярської наступальних операцій, які проводилися силами 38-ї армії Південно – Західного фронту в листопаді – грудні 1941 року.

Оснoву джерельної бази роботи склали матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці жовтня 1941 р. частини 38-ї армії, що обороняли Харків залишили місто і відійшли на новій рубіж оборони, який проходив по р. Сіверський Донець. В ніч на 19 листопада 522-й та 523-й полки 297 піхотної дивізії, що входила до складу 6-ї німецької армії переправилися на східний берег та розпочали наступ намагаючись швидко розширити плацдарм. Однак радянським частинам протягом тижня вдалося ліквідувати цей, та ще декілька проривів на ділянці від Вовчанська до Печеніг [10, С. 80 – 81].

Зовсім інакше розгорнувся хід подій південніше Печеніг. Зранку 22 листопада німецька 297 піхотна дивізія розпочала наступ вздовж ділянки залізниці Чугуїв – Булацелівка. Потіснив загоны прикриття радянської 199 стрілецької дивізії німецькі частини на ранок 24 листопада захопили низку населених пунктів: Петрівське, Горький, Бабу, Раївку, Мирну Долину, Огурцівку та залізничну станцію Булацелівку. Для успішного розвитку наступу та подальшого захоплення плацдарму на східному березі Сіверського Дінця на ділянці Балабаївка, Василенково, Отрадне, Шевченково, Савинці німецьке командування 23 листопада ввело в бій 101 піхотну дивізію [12, арк. 2 – 3].

Головною метою німецького наступу був важливий залізничний вузол Куп'янськ, через який на той час велося забезпечення всього Південно – Західного фронту. Втрата Куп'янська могла повністю паралізувати постачання військ, що знаходилися в центрі та на південному фланзі фронту. Відповідно привівши радянські війська на півдні СРСР до неминучої поразки.

Куп'янський залізничний вузол знаходився у німців під доволі пильним наглядом. Так, наприклад, згідно з донесеннями розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії противник 23.11. 1941 р. вів активну розвідку з наступних рубежів: М'ясодове, Верхній Салтів, Василенкове та Гаврилівка. З Харкова в напрямку Чугуєва 17 – 18 листопада розпочато перекидання німецької піхотної дивізії. Висновок – іде підготовка до наступу на Куп'янськ. А активними діями на белгородському напрямку німецькі війська намагалися скувати частини Червоної армії на даній ділянці фронту [13, арк. 140].

Необхідно зазначити, що на той час доля Радянського Союзу вирішувалася під Москвою, тому командуючий Південно-Західним фронтом маршал С. К. Ти-

мошенко, на вимогу Ставки Верховного Головнокомандування, відправив фронтові резерви для оборони Москви, а саме: 1-у гвардійську мотострілецьку дивізію, 2-й кавалерійський корпус, 1-у гвардійську стрілецьку дивізію та окремих зведених загін особливого призначення генерала А. С. Чеснова [11, С. 141].

Враховуючи те, що фронтових резервів катастрофічно бракувало командуючий 38-ю армією генерал В. В. Циганов прийняв рішення провести контрнаступ силами ввіреної йому армії. Протягом двох діб штаб армії на чолі з генералом О.Г. Масловим та його заступниками полковниками В. В. Давидовим-Лучицьким та М. Я. Приходько розробив план Булацелівської операції [10, С. 82].

Основний задум операції – створити глибоке охоплення головних сил німецької 297 піхотної дивізії, оточити їх в районі Василенкове, Худоярове та Шевченкове і знищити. З радянської сторони командування задіяло по два стрілецьких полка від 47 і 169 стрілецьких дивізій, а також 199, 304 стрілецькі дивізії, батальйон військ НКВС, 764 артилерійський полк протитанкової оборони (який мав прибути з Валуйок в район Сазонівка – Червоно-Троїцьке) та чотири танки зі складу 14-ї окремої танкової бригади. В цілому 38-а армія для участі в даній операції притягнула 3377 військовослужбовців, 56 гармат та 4 танка. В радянських частинах відчувався гострий некомплект особистого складу.

З німецької сторони приймали участь 523 і 524 піхотні полки 297 піхотної дивізії, загалом 4214 військовослужбовців, а також один з батальйонів 522 піхотного полку вищезгаданої дивізії чисельністю 400 осіб. В цілому німецькі війська нараховували 4614 солдат та офіцерів при підтримці 20 гармат [12, арк. 3 – 4].

Таким чином співвідношення в живій силі склалося не на користь ударного угруповання 38-ї армії, хоча за кількістю артилерії більше ніж в 2 рази переважали радянські частини.

Напередодні початку операції гарно спрацювали розвідувальний відділ армії на чолі з підполковником Д. І. Пленковим та начальник розвідки 199-ї стрілецької дивізії капітан В. В. Талят. Завдяки опитуванню значної кількості полонених, яких напередодні наступу вдалося захопити розвідникам командування 38-ї армії остаточно з'ясувало систему німецької оборони в смузі дії 297 піхотної дивізії. Так, наприклад, розвідувальна група під керівництвом молодшого лейтенанта М. Ватанського протягом однієї ночі захопила 13 полонених [10, С. 82].

Наступ розпочався о 10.00 26 листопада після 30-хвилинної артилерійської підготовки. Для керування боєм на передовий командний пункт виїхала оперативна група у складі командарма В. В. Циганова, Члена Військової ради армії М. Попеля і офіцерів оперативного, розвідувального, артилерійського відділів та відділу зв'язку штаба армії. Однак, ще до початку бою, о 6 ранку, стало відомо, що 4 танка зі складу 14-ї окремої танкової бригади не прибули з технічних причин і приймати участь в бою не будуть. Аналогічна ситуація склалася з 764 артилерій-

ським полком протитанкової оборони. У Валуїках він розпочав завантаження в ешелон тільки о 22.50 25.11. 1941 р. і закінчив її лише о 6.05 26.11. 1941 року. Таким чином до початку бою і ця військова частина не встигла [12, арк. 4].

Німецькі частини оказали значний опір радянським військам, особливо сильні бої відбувалися в районі населених пунктів Горький, Шевченкове та ст. Булацелівка. Згідно з даними розвідвідділу 38-ї армії їх обороняли не менш, як два піхотних полка посилені артилерією. Для підсилення наступаючих радянських частин командування армії задіяло в операції деякі підрозділи 47 горно-стрілецької дивізії на ділянці Базаліївка – Василенкове. Наступ ударного угруповання 38-ї армії проходив не так гладко, як раніше це планувалося. На 22.30 26 листопада два полки 47 горно-стрілецької дивізії змогли лише оволодіти північною та південною окраїнами Василенкового, яке німці перетворили на гарно укріплений пункт. Так само не зміг взяти Шевченкове 492 стрілецький полк 199 стрілецької дивізії. Обидва населених пункти наступаючі радянські частини залишили позаду разом з загонами прикриття. Хоча слід визнати, що основний опорний пункт оборони німців – Шевченкове попав в оточення. Відчувався брак сил, особливо після наказу командуючого Південно-Західним фронтом С. К. Тимошенко про виведення до 10 години ранку 27 листопада 169 стрілецької дивізії, два полка якої вже вели активні бойові дії, в резерв. Таким чином приблизно о 22.30 26 листопада стало зрозуміло, що замкнути кільце оточення в районі с. Худоярове до ранку 27 листопада радянські частини не зможуть, особливо маючи фактично у себе за спиною укріплені пункти Василенкове та Шевченкове [12, арк. 4 – 6].

Після перегрупування бійці 169 та 199 стрілецьких дивізій вночі, після годинної артилерійської підготовки, штурмом взяли укріплений вузол спротиву німців Шевченкове. В ніч на 27 листопада розвідка 38-ї армії з'ясувала, що втрати супротивника в районі с. Гетьманівка склали приблизно два батальйони. В зв'язку з цим підрозділам 47 горно-стрілецької дивізії та 809 полку 304 стрілецької дивізії поставили завдання любою ціною замкнути кільце оточення поблизу Худоярового. До ранку військовослужбовці 47 горно-стрілецької дивізії взяли під свій контроль укріплений пункт Василенкове, а на вечір 27. 10. 1941 р. 809 стрілецький полк зайняв Худоярове. Однак німецьке командування протягом дня зуміло вивести більшу частину підрозділів 297 піхотної дивізії на схід від Худоярового.

Таким чином, до кінця дня 27 листопада, частини 38-ї армії вийшла на рубіж Базаліївка, Худоярове, Новий Лиман, Миколаївка всього звільнивши в ході операції 21 населений пункт на схід від Граково [12, арк. 6].

Втрати 297 німецької піхотної дивізії склали 2000 військовослужбовців загиблими, біля 2000 пораненими (згідно з опитуванням місцевого населення та полонених) та 26 осіб взято у полон. Більш докладні дані можна побачити в таблиці 1.

В підсумку 297 піхотна дивізія втратила два піхотних та один артилерійський

полк.

Під час проведення операції відбувся випадок, який характеризує генерала В. В. Циганова як занадто поспішливу людину. В штаб 38-ї армії надійшла інформація, що червоноармійці з 304 стрілецької дивізії генерала М. П. Пухова нібито захопили в полон німецького генерала. Командуючий В. В. Циганов не перевіривши дану інформацію миттєво доповів про це до Військової ради фронту. Надійшов наказ – полоненого негайно доставити в штаб Південно-Західного фронту. Справа знаходилася на особистому контролі у маршала С. К. Тимошенко та М. С. Хрущова. Згодом виявилось – радянські солдати помилково прийняли полкового лікаря, мундир якого прикрашало багато різноманітних значків та жетонів, в тому числі туристичних і лісознавчих, за генерала [9, С. 291 – 292].

Таблиця 1

Матеріальні втрати німецької армії в Булацелівській операції			
знищено	кількість, шт.	захоплено радянськими військами	Кількість, шт.
гармат	14	радіостанцій	2
мінометів	4	гармат 155-мм	2
станкових кулеметів	4	гармат 75-мм	1
повозок	22	гармат 37-50 мм	2
автомашин	41	станкових кулеметів	13
мотоциклів	2	ручних кулеметів	6
		мінометів	4
		гвинтівок	16
		автоматів	4
		протитанкових гармат	1
		пістолетів	1
		снарядів	237
		набоїв для гвинтівок	70000
		автомашин	5
		мін	539

Складено автором на підставі: ЦАМО. – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11. – Арк. 11

Поразка 297 піхотної дивізії в районі ст. Булацелівка не змінила планів німецького командування оволодіти Куп'янським залізничним вузлом. 8 грудня 1941 р. розпочався наступ 44 піхотної дивізії, яка прибула нещодавно з Харкова. До кінця дня підрозділи радянської 199 стрілецької дивізії залишили с. Худоярове. Штаб армії розцінив появу свіжої німецької дивізії та її наступ саме на стику 38-ї і 6-ї армій Південно-Західного фронту, як намагання взяти під свій контроль Куп'янськ.

Тому для стабілізації обстановки на даній ділянці фронту та захисту стратегічного залізничного вузла командуючий фронтом маршал С. К. Тимошенко прийняв наступне рішення – нічною атакою на 12. 12. 1941 р. знищити вороже угруповання в районі населених пунктів Ніїловка, Іваківка, Червоний Яр та Волохов

Яр. Нанести поразку німецьким військам, що протистоять радянським підрозділам лівого флангу 38-ї армії і таким чином зірвати німецький наступ на куп'янському напрямі. Радянське командування вважало недоцільним втягуватися в довготривалі бої, тому термін проведення операції розрахований не більш ніж на дві доби [12, арк. 15 – 16].

З радянської сторони участь в контрударі прийняли два полки 199 стрілецької дивізії полковника В. В. Давидова – Лучицького, один полк 304 стрілецької дивізії генерала М. П. Пухова, бронепотяг, що входив до складу 3-го дивізіону під командуванням капітана Г. С. Ланового і в резерві командарма знаходилося два полки 47 стрілецької дивізії. Загальна кількість військовослужбовців ударного угруповання 38-ї армії склала трохи більше 1200 осіб. Згодом до участі в операції залучили 14-у танкову бригаду полковника С. І. Семеннікова.

Згідно з даними армійської розвідки німецька 44 піхотна дивізія нараховувала 12 тисяч солдат та офіцерів [12, арк. 15].

На першому етапі наступу, який розпочався о 4.00 ранку 12 грудня, бійці 199 стрілецької дивізії визволяють села Богодарівку і Ново-Олександрівку, а до вечора беруть під свій контроль південну окраїну с. Волохов Яр. Нічний бій за цей населений пункт тривав всю ніч. Треба визнати, що не надто високі темпи наступу обумовлені неуккомплектованістю стрілецьких підрозділів особистим складом та слабою вогневою підтримкою.

На другому етапі операції ворогуючі сторони ввели в бій резерви. Так, до ранку 13 грудня командування 38-ї армії перекинуло до Волохового Яра 334 стрілецький полк з завданням атакувати даний населений пункт з північного заходу, але будучи мало чисельним, всього 80 бійців, полк не зміг виконати поставлене перед ним завдання. О 16.00 німці розпочали психічну атаку на позиції 809 полку 304 стрілецької дивізії. При підтримці 14 танкової бригади атаку удалося відбити і під час якої 131 німецький піхотний полк втратив загиблими та пораненими біля 500 солдат та офіцерів [12, арк. 18].

Таким чином, за дві доби боїв радянські війська виконали поставлене перед ними завдання, а саме: зірвали план стрімкого наступу німецької 44 піхотної дивізії на стику 6-ї та 38-ї армій Південно-Західного фронту з подальшим ударом на Куп'янськ. Німецькі війська під час боїв в районі с. Волохов Яр втратили убитими та пораненими приблизно 3000 військовослужбовців і 14 полоненими [12, арк. 24]. Більш докладні дані можна побачити в таблиці 2.

Таблиця 2

Матеріальні втрати німецької армії під час Волохоярської операції			
знищено	кількість, шт.	захоплено радянськими військами	кількість, шт.
гармат	8	ручних кулеметів	6
мінометів	7	гвинтівок	4
станкових кулеметів	4	автоматів	3
ручних кулеметів	3	коней	30
автоматів	1	сідел	25
коней	273	мотоциклів	3
сідел	50	снарядів	100
мотоциклів	2	ковдр	22
автомашин	63	шинелей	7
повозок	135	повозок	7
		пістолетів	4
		Набоїв для гвинтівок	2000

Складено автором на підставі: ЦАМО. – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11. – Арк. 24

Висновки. Підводячи підсумок необхідно зазначити, що Булацелівську та Волохоярську операції об'єднує одна мета – це захист стратегічного для військ Південно-Західного фронту Куп'янського залізничного вузла. Вони мали чимале значення для утримання стабільності на південному фланзі радянсько-німецького фронту, особливо під час підготовки та проведення Московської наступальної операції Червоної армії. Окрім власне військової складової радянські контрудари під Булацелівкою та Волоховим Яром восени – взимку 1941 р. мали велике морально – патріотичне значення, особливо на тлі катастрофічних поразок, які понесла Червона армія літом і на початку осені 1941 року.

Література

1. Сторінки воєної історії України: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. С. Лисенко. – Вип. 14. – К.: Інститут історії НАН України, 2011. – 228 с.
2. Україна в Другій світовій війні / Лисенко О. Є., Вронська Т. В., Першина Т. С. та ін. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – 941 с.
3. Мельников В. М. Харьков в огне сражений «забытый» 41-й / В. М. Мельников. – Харьков: СИМ, 2008. – 524 с.
4. Москаленко К. С. На юго-западном направлении 1941 – 1943. Воспоминания командарма / К. С. Москаленко. – Кн. 1. – М.: Военное издательство, 1979. – 414 с.
5. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков. – М.: Издательство Агентства Печати и Новости, 1972. – 701 с.
6. Год 1941-й. Юго-Западный фронт. Воспоминания. Очерки. Документы / Сост. М. В. Вербинский, Б. В. Самаркин, Л. А. Шапа. – Львов: Каменяр, 1975. – 350 с.
7. В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны / Отв. ред. И. С. Ганже, С. З. Голиков. – изд. 3. – Харьков: Прапор, 1973. – 435 с.
8. Штеменко С. М. Генеральный штаб у роки війни / С. М. Штеменко. – Кн. 1 – 2. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1987. – 908 с.
9. Попель Н. В тяжкую пору / Н. Попель. – М.: СПб.: АСТ, Terra Fantastica, 2002. – 556 с.
10. В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 / Отв. ред. И. Я. Выродов. – М.: Наука, 1974. – 565 с.
11. Вохмянин В. К., Подопрігора А. И. Харьков, 1941-й. – Ч. 2.: Город в огне / В. К. Вохмянин, А. И. Подопрігора. – Харьков: ПП «Райдер», 2009. – 148 с.

12. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). – Ф. 251. – Оп. 646. – Спр. 11.

13. ЦАМО РФ. – Ф. 217. – Оп. 1221. – Спр. 200.

УДК 37.017

Дудка А.И. (Белгород, Россия)

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ШКОЛЬНИКОВ В ГОД 70-ЛЕТИЯ КУРСКОЙ БИТВЫ СРЕДСТВАМИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ШКОЛЫ И СОЦИУМА г. БЕЛГОРОДА

У статті розглянута проблема реалізації задач патріотичного виховання школярів у рік 70-річчя Курської битви засобами взаємодії школи та соціуму. Комплексне використання традиційних та інноваційних форм і методів роботи, можливостей освітніх і культурних установ сприяло його успішному вирішенню.

Ключові слова: *патріотичне виховання, суб'єкти соціуму, Курська битва, взаємодія установ.*

В статье рассмотрена проблема реализации задач патриотического воспитания школьников в год 70-летия Курской битвы средствами взаимодействия школы и социума. Комплексное использование традиционных и инновационных форм и методов работы, возможностей учреждений образования и культуры способствовало ее успешному решению.

Ключевые слова: *патриотическое воспитание, субъекты социума, Курская битва, взаимодействие учреждений.*

The article considers the problem of realization of the tasks of Patriotic education of school-children in the year of the 70th anniversary of the battle of Kursk means of interaction of the school and of society. A combination of traditional and innovative forms and methods of work, the capacities of institutions of education and culture contributed to its successful resolution.

Key words: *patriotism, actors of society, Kursk battle, the interaction of agencies.*

Начало второго десятилетия XXI в. – период в истории нашего общества, когда оно в полной мере осознало, что решение задач создания гражданского общества невозможно без духовно-нравственного и патриотического воспитания молодежи, призванного укрепить традиционные моральные нормы и нравственные установки, объединяющие россиян в единую историко-культурную и социальную общность. 2013 год – год 70-летия со дня победы в Курской битве, который широко отмечался белгородцами.

В проекте «Концепции духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России», разработанной в соответствии с Конституцией Российской Федерации, Законом Российской Федерации «Об образовании», на осно-